BALOGH Imréné

„Kendörmag” és „csibeszöm.” A fonal előállítása és a szövés a bátai parasztasszonyok gyakorlatában a 20. század első felében

Bevezetés

A szövéshez szükséges alapanyag előállítása és a szövés, mint népi kézműves mesterség bemutatása a dolgozat[1] témája, melyhez a bátai tájház tárgyi anyaga nyújt segítséget. A bátai tájház közérdekű muzeális kiállítóhely, a település hagyományos paraszti kultúrájának tárgyi emlékeit gyűjti. Az oda látogató muzeológusok, néprajzkutatók gyakran utaltak a gyűjteményben lévő tárgyak leírásának fontosságára, hogy a hozzájuk kapcsolódó ismeretanyag ne menjen veszendőbe. Ennek kapcsán fogalmazódott meg az elhatározás, hogy a leíró kartonok elkészítése mellett készüljön leírás egy-egy hagyományos paraszti tevékenységről is. A szövésről és a hozzá szükséges alapanyag előkészítéséről sokan, sokféle megközelítésben, alapos részletességgel írtak már, így egyrészt könnyűnek tűnik szakirodalmat találni, de nehéz is a témában újat írni.

A dolgozat célja nem a takács szőttesek készítése, nem is a „sárközi szőttes”[2], és nem a néprajzi kutatás szempontjából fontos ősi munkaeszközök[3] megismertetése. Ez az írás azt kívánja bemutatni, hogy a bátai parasztasszonyok miként állították elő a szövéshez szükséges alapanyagot. Milyen eszközökkel, milyen munkafolyamatok során jutottak el a kész szőttesig? A vizsgált időszak az 1900-as évek elejétől az 1950-es évek végéig tart. A szövés, mint téli foglalkozás ezt követően sem szűnt meg teljes egészében és voltak olyanok is, akik egész éven át bedolgozóként szőttek a Decsi Sárközi Háziipari Szövetkezet részére, de kendert saját földjükbe, saját használatra már nem termeltek. Az írás elkészítéséhez az írásos források mellett az interjú készítés valamint a résztvevő megfigyelés módszerét alkalmaztam, már amennyiben annak tekinthető a tanulmányaim megkezdését megelőzően folytatott személyes részvétel és megfigyelés. A megfigyelés időtartamát nehéz meghatározni, mivel a paraszti hagyományos munkamegosztásnak megfelelően már kisgyermekkoromtól kaptam feladatot a szövés előkészítésénél. Először a gombolyagok őrzését bízták rám, később a fonal nyüstbe és bordába szedésénél kellett segédkeznem. Tudatosan mintegy

[1] Ez a tanulmány a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék Néprajz (BA) szakon 2010 évben készült.
[2] FLÓRIÁN 1990, 194.
[3] GÖNYEI 1936, 2.

öt évvel ezelőtt kezdtem foglalkozni a szövés mesterségének megismerésével, amikor is a tájházban minden hét végén a szövéshez kapcsolódó egy-egy munkafolyamatban vehettek rész az érdeklődők. A munkafolyamatokkal Jánosi Jánosné Bocz Erzsébet[4] ismertette meg a szakkör tagjait. Az interjúkat is vele készítettem 2010. március hónapban. Interjú alanyom 1932-ben született Bátán. Felmenői mindannyian bátai földművesek voltak, a termelőszövetkezetek megalakulásáig hagyományos paraszti gazdálkodást folytattak. A szövés tudományát fiatal korában már elsajátította, a hatvanas években a Decsi Háziipari Szövetkezet által szervezett szövő tanfolyamot is elvégezte és az interjúkészítés idején is gyakorolta a szövés mesterségét. Emlékezetében élénken éltek nagyszülei, dédszülei által elmondott történetek, melyek alapján képet nyerhetünk arról, hogy egy parasztcsalád hogyan állította elő a szövéshez szükséges alapanyagot, hogyan gyakorolták a parasztasszonyok a szövés mesterségét.

Az interjú Gönyei Sándor népi kendermunkára vonatkozó kérdéseinek felhasználásával kereste a válaszokat az alábbiakra: Milyen alapanyagokat használtak a szövéshez? Melyik rostnövényt használták a leggyakrabban? Mikor, hová és hogyan vetik a kendert? Hányféle kendert vetnek? Hogyan nevezik a megérett kender felszedését a földből? Hogyan nevezik az egyszerre kihúzott kender csomót? Mi a neve az összerakott kender csomóknak? Hogyan rakják össze? Meddig maradnak a kenderföldön?

Hogyan készítik elő áztatásra? Hol áztatják? Hogyan helyezik az áztatóba? Hogyan mossák ki a kendert? Hol és meddig szárítják? Hogyan törik? Milyen eszközöket és milyen módon használnak? A törés után még milyen munkafolyamatokat végeznek a kenderrel? Milyen eszközökkel? Hány felé osztályozzák a kendercsomókat? Mi a neve a kendercsomóknak? Mekkora kötegekben tárolják? Milyen eszközzel fonják? Milyen eszközt használnak a fonal megmérésére? Milyen számolási rendszert alkalmaznak? Hogyan történik a fonal megtisztítása, fehérítése? Milyen gombolyítót használnak? A szövés előkészítéseként hogyan, milyen eszközök segítségével vetik fel a fonalat? A felvetett fonalat hogyan teszik fel a szövőszékre? Milyen szövőszéket használnak? Mik a szövőszék tartozékai? Mire szolgál a nyüst? Hogyan készítik? Hogyan, milyen eszközzel vezetik át a fonalat a hosszanti fonalak között?[5]

Rövid történeti áttekintés

[4] Köszönetet szeretnék mondani Jánosi Jánosné Bocz Erzsébetnek mindazért a segítségért, amely lehetővé tette ennek a dolgozatnak a megírását.
[5] GÖNYEI 1936, 11-12.

Tolna és Baranya megye határán a jelenlegi Duna folyamtól mintegy 4 km-re a Dunántúli-dombság Dunára lefutó dombvonulatának a lábánál mintegy 5 km hosszan elnyúló település Báta. A jelenleg is folyó régészeti kutatások kelta kori földvár és a római hadiút nyomait kutatják. Az írásos emlékek már a honfoglalás korától lakott településként tartják számon. A középkorban mezővárosi rangja van, fontos révátkelő és kikötőhely. A Duna szabályozása előtt a falu alatt torkollott a Dunába a Sárvíz, melyen hajózva közvetlen kapcsolatban volt a falu népe a szőtteseiről híres Sárköz többi településével. A révátkelés a Duna bal partján fekvő Szeremlével kötötte össze, ahol a szövés mesterségét szintén magas fokon művelték a parasztasszonyok. Sárközben a nehezen áttekinthető és járható ártéri vízi világban kialakult állattartó és halász életforma szabadabb életmódot biztosított az itt lakóknak, mint a mezőgazdasági munkából élő jobbágyok életmódja. Ez a függetlenség segíthette elő a sárközi népművészet fejlődését. A 18 században már igen becses lehetett a szőttes, mert a földesúr bizonyos adónemek helyett a szőttesek, beadását kéri.[6] A Sárközben, nagy mennyiségben termesztett kendert és lent.[7] A paraszti háztartásban fontos alapanyagot jelenthettek e növényeknek. Angyó Istvánné 1788-ban kelt testamentumában szúnyoghálójáról, fonaláról és kenderéről végrendelkezik.[8] Ugyancsak számos szövött vászon holmit sorol fel Zsinkó Péterné ingóságairól 1896-ban felvett hagyatéki leltár *„17 fehérszoknya, 3 lepedő, 9 szakajtó ruha, 8 törülközőkendő, 2 szalvéta, 1 abrosz, I pamukos abrosz, 6 házi abrosz, 5 pamukos törülköző.”*[9]
A kender és a len feldolgozása és megszövése a legrégibb mesterségek egyike. A takács szőttesek megelőzték az asszonyok által készített vásznakat.[10]

Egyed Antal 1829. évi összeírása szerint magyar nemzetiségűek lakják a falut. A lakosság száma 2658 fő.[11] Ugyanebben az évben végzett másik országos összeírás tanúsága szerint 10 takács dolgozik 4 segéddel a faluban. Közülük egy takács egész éven át, hat fél éven át, három negyed éven át, dolgozik.[12] Az 1901-es népszámlálás idején már 4119 fő lakik a faluban,[13]azonban egyetlen takács sem akad.

„1872-ben, a sárközi községekben már egyetlen takács sem akadt. Újabb fél évszázad múlva, 1925-ben, amikor a megye falvaihoz intézett körlevélben azok háziiparáról és iparosairól is felmérés

[6] ANDRÁSFALVY 1967, 5.
[7] SZOLNOKY 1972 b, 254.
[8] *Currens* 1785-1790, 436.
[9] KÁPOLNÁS 1993, 236.
[10] BALÁZS KOVÁCS−DELI 1999, 29.
[11] CSERNA–KACZIÁN 1986, 46.
[12] KÁPOLNÁS 1993, 177.
[13] KÁPOLNÁS 1993, 242.

készült, már egyértelmű, hogy fonó-szövő, az önellátást biztosító háziipar szerepe mellett a takácsoké jelentéktelen”.[14]

Ez azonban nem jelentette a szövés gyakorlatának megszűnését. A gyárilag előállított textíliák elterjedésének sem sikerült teljesen kiszorítania a mindennap használatos ruhafélék közül a szőttes anyagokat. A paraszt gazdaságokban továbbra is szükség volt a kenderfonalból szőtt zsákokra, ponyvákra, hamvasokra, egyes abroszokra, szalmazsákokra. A gyári anyagok a női viseletben is csak felsőruhaként jelentek meg, esetleg az ünnepen viselt alsószoknya készült boltban vásárolt gyolcsból. A hétköznap viselt alsó ruha továbbra is a vászon maradt. Az idősebb férfiak még a 20. század első évtizedeiben is viselték a vászongatyát és a vászon inget.[15] A háztartásban továbbra is a vászon abroszokat, törülközőket, kenyeres ruhákat, lepedőket használták.

„Úgy emlékszök, hogy a Köntös szilém[16] az nem tudott szünni, csak vórni. Sok pöndőt megvórt kézzel még másoknak is. Tudta varrni a pöndők aljába a kötést is, meg szávonyás, mesterkés férfiinget is hímezett. A lányai: a Sávics szilém[17], meg a testvérje a Roza néném; meg a menye a Bari ángyom azok már tudtak szünni. A Sávics szilém azt mondta, hogy a Simon Panni ángyától tanúta meg a szüvést fiatalasszony korában. Mielőtt a parasztasszonyok elkezdtek szünni ezt a munkát takácsok végezték, főként férfiak. A takácsok a munkájukért ennivalót kaptak: zsírt, búzát, babot, krumplit, szalonnát. Nemigen gazdagodott meg egyik sem. Egyetlen asszonyról tudok, aki takácsmester volt, volt mesterlevele is, a Körösztös Örzsi néni, aki Pécsen szerezte a mesterlevelet, de Ő nem szütte a sűrű, nehéz takácsvásznakat, csak hímös abroszokat eladásra. Az utolsó két takács, akit még én ismertem, az Örzsi néném, meg a Hiczhauz László, akit csak Csiának nevezetek, az 1960-as évek végén haltak meg, de ekkor már nemigen szüttek mások számára. Sávics sziléméknek még takáccsal szüvették a kelengyét, de édesanyámnak, aki 1909-ben születet, már magik szütték”.[18]

Tolnai Józsefné Mracskó Mária - aki 1912-ben született Bátán - hagyatéka, melyet a fia a Tájháznak adományozott az alábbi szőtteseket tartalmazta. Kendervászon alsószoknya (kötéses pöndő): 6 db; lenvászon alsószoknya: 4 db; lenvászon alsószoknya, bodros aljú: 1 db; sóti alsószoknya: 3 db; félkész kendervászon alsószoknya: 2 db. Vászon lepedő: 5 db. Asztali abrosz: lenvászonból, fekete hangyás mintával: 1 db; kendervászon, piros hímmel: 9 db; egyes vászon, piros

[14] FLÓRIÁN 1990, 196.
[15] KOVÁCH 1907, 78-79.
[16] Köntös Verona 1864-ben született, 1941-ben halt meg, anyai ági dédszülő.
[17] Sávics Erzsébet anyai ági nagyszülő 1886-ben született 1964-ben halt meg.
[18] Adatközlő

hímmel: 1 db; kendervászon, piros-fekete hímmel: 1 db; egyes, kendervászon, piros-kék hímmel: 1 db; kendervászon: 1 db. Dísztörülköző: lenvászon, oszlopos-csillagos, piros hímmel: 1 db. Kendervászon törülköző, piros-kék egérfogas mintával: 1 db; kendervászon törülköző piros csíkos mintával, rojtozott: 16 db; kendervászon törülköző, piros-kék csíkos, rojtozott: 4 db; kendervászon kenyeres ruha, piros csík mintával: 6 db; kendervászon gatya (három szeles): 1 db; kendervászon gatya (egy szeles): 1 db; kendervászon gatya (két szeles): 1db.

A kender termesztése és feldolgozása

A kender termesztéséhez jó minőségű, finomra megmunkált, gyakran trágyázott föld kellett. A kender elvetése a gabonafélék vetésének a módjával egyezett meg. Ha finom vékonyszálú fonalat akartak nyerni belőle, akkor jó sűrűre kellett vetni.[19] Annak elérése érdekében, hogy szép, hosszú szálú legyen a kender, volt egy szokás Bátán, hogy disznótorkor a férfiak egy-két lépést táncoltak és jó magasra emelve a poharat koccintottak a jó termésre. A kendert, a lent mindenki megtermelte magának, amiből a fonál készült. Nem túl nagy kenderföldet vetettek, 100-200 öl területet. Adatközlő családjának a kenderföldje a Böde gödrében volt a szántóföld alsó végében. Jó föld kellett neki, öntés talajba vetették. Édesapja úgy vette a kendert, mint a búzát, nem sorba, hanem egyenletesen elterítve a földön. Ki lett *„cőgérőve”,* hogy a madarak ki ne egyék a magot. A kendert nem kellett kapálni vagy gyomlálni. Ha mégis felverte a *„tüsök”,* akkor kiböködték, hogy ne kerüljön a fonálba. A magnak való kendert nem ide vetették, hanem a Tórógyérnek nevezett határrészben lévő kukoricaföld szélébe fészek számra. A virágos kendert, amikor elvirágzott kivágták csak a magos maradt ott. Ha megérett a kender, akkor a magos felével összefordították, hogy jól *„összefűljön”*, mert úgy könnyebben ki lehetett verni belőle a magot. Len termelésre már nem emlékszik, de édesanyjának még szőttek *„pöndőt”* lenfonálból.

A nagyszüleitől hallottak szerint a lent nem férfiak vetették. A Köntös *sziléje* vetette, azt mondta, hogy útra veti, ami azt jelentette, hogy kapával egy barázdát húzott, abba szórta a magot, majd a mellette levő barázdából kiemelt földet rá takarta. Nem nőtt magasra. A fonál sem volt belőle szép színű, vöröses volt. Kendert saját használatra egészen 1959-ig a termelőszövetkezetek megalakulásáig termeltek.

A kendert is meg a lent is korán, márciusban vetették, hogy augusztusra, amikor a legmelegebb van, megérjen. Időnként kimentek megnézni, hogy megérett-e már, más munka nemigen volt vele.

[19] SZOLNOKY 1972 a, 17.

Akkor volt jó, ha félre hajtották, és amikor visszahajlott, akkor porzott. Aratás és cséplés után Nagyasszony[20] tájára érett meg.

A földből kézzel „*nyűtték”* ki a kendert. Amit egy fogással ki lehetett tépni a földből, az volt egy „*marék”*, amelyet a földbe maradt rövid, „*pöszme” k*enderből összesodort kötéllel kötöttek össze. A marokba kötött kendert a földön úgy rakták sorba egymást keresztezve, hogy a töve volt alul a „*lamja”* meg felül kiterítve, hogy megszáradjon Erről a területről kb. 1500 marék kendert lehetett összegyűjteni. Amikor megszáradtak a markok akkor a gyökeres részét a földhöz verték, vagy vitték a mosószéket, és ahhoz csapkodták a tövét és a „*lamját”.* A „*nyűvést”* és a „*lamolást”* az asszonyok végezték.

A kévékbe 10-10 marék kendert fejrészével összefordítva középen „*gúzsindával”* kötötték össze. Ezt már a férfiak dolga volt. Ökrös szekérrel vagy lovas kocsival vitték a kenderáztatóba. Ez a sekély vizű tó a védgáttöltésen belül a Vén-Duna mellett van, Kis-Keszegesnek nevezik. A kévéket beúsztatták olyan derékig érő vízbe és a gúzsinda mellett szőlőkarót vertek le a mederfenékbe. Kapával iszapot is mertek rá, hogy a víz alatt maradjon. A kévéknek erre a fajta rögzítésére Szolnoky Lajos szerint a Dunántúl nyugati szögletéből van adat. Ennél a rögzítési módnál használatos a meder fenekéből kiásott iszappal való terhelés is.[21] A karókra rongyot kötöttek, azzal jelölték meg, hogy tudják melyik kié. Azt is emlegették az öregek, hogy régen a bödei Telelőben is áztatták a kendert. Négy-öt napig ázott a kender. Minél melegebb volt, annál hamarabb kiázott. Meg-megnézték, hogy milyen, mert addig kellett áztatni, amíg a rostjairól levált a kender, és ha odacsapkodták a vízhez, akkor fehér volt a színe. Ha még zöld volt, akkor nem lett belőle szép fehér fonál csak sárga. Ha már fehér volt, akkor azonnal neki kellett fogni kimosni, mert különben elázott és elszakadt.

A mosás úgy történt, hogy a férfiak a karókat kihúzták, a kévéket felfordították, hogy a sár leázzon róla. A karókból andráskeresztet kötöttek, erre rakták rá a kimosott kendert. A kendermosás úgy történt, hogy begázoltak a vízbe, egy-egy markot fogtank és a fejük felett meglóbálva odacsapták a vízhez. Úgy kellett forgatni, hogy a hátuk ne legyen vizes. Amikor egy kéve elkészült kivitték a partra és ott a tövével lefelé állítva, egymáshoz támogatták a markokat, hogy a víz lecsurogjon róla. Kocsival hazaszállították. Otthon az udvarban újra ki lett terítve úgy, hogy a markok alját szétbontották, a felső vége összekötve maradt és így szárították. Két nap alatt megszáradt, ha jó napos idő volt. Ha megszáradt azonnal nekifogtak a törésnek.

[20] Nagyboldogasszony ünnepe augusztus 15.
[21] SZOLNOKY 1972 a, 32.

A kendertörő nagy, nehéz fából készült, amelyre felállt a „Csuka”[22] vagy az Aranka néni és egy rúdba kapaszkodva a lábukkal mozgatták a törő fölső fáját. Egy személy a földön ülve tartotta mindig a kendert a törő alá, általában a Sávics szile, mert ő tudta, hogyan kell. A kenderkévét fokozatosan dugta be a törő fogazottra faragott alsó és fölső fája közé, amely így törte össze a kender kemény szárát, ezt pozdorjának nevezték. A többi asszony a marokba kötött kender tövét verte el, csapkodta a tilóhoz. A kender durva, fás szárának az összetöréséhez kölyűs kendertörőt[23] használtak. Bátán csak kendertörőnek, vagy törőnek mondták. Az itt használatos kendertörők között találhatunk déli típusút, amelynek az alapgerendája elágazás nélküli közvetlenül a földön fekszik, de előfordul északi típusú törő is, amelynek az alapgerendája elágazik. Egyik típusú törőhöz sincs hozzáépített fogódzó. Egy, a *„fészerhez”* rögzített, rúdba kapaszkodott munka közben a törő ember. A lábbal mozgatott felső nehéz fanyelvet a ráálló ember a súlypontjának egyik lábáról a másikra helyezésével mozgatja. Az alsó gerendában több hosszú, ék formájú mélyedés húzódik, amelybe beleilleszkedik a felső fanyelv.[24]

A meleg pozdorját összehúzták, végig az udvarban szinte egy kis töltést építettek belőle, erre egy ponyvát terítettek. Amikor egy marok kender meg lett törve, akkor összesodorták, mint a fonott kalácsot és úgy rakták szépen egymás mellé a ponyvára, amellyel be is takarták és még egy dunnát is tettek rá, hogy jó melegen tartsák a tilolásig.

A törést általában cigányasszonyok, cigány emberek végezték, de a tilolást meg a gerebenezést, azt már a parasztasszonyok. Ha időben végeztek a töréssel, még aznap elkezdték a tilolást. A tiló két lábra egymástól egy-két ujjnyi távolságra egymással párhuzamosan rögzített deszka, amelyek közé egy harmadik, az egyik végén csap segítségével rögzített deszkanyelv illeszkedik. A kenderrostot ráfektetik a két alsó deszkára keresztbe, majd a nyelvet rácsukják és leszorítják vele a rostcsomót, majd kihúzzák alóla.[25] A Bátán használt tilók a rostanyag megdolgozása szempontjából az eszközök abba a csoportjába tartoznak, amelyekkel már a további tisztítást végzik a törés után. A tájházban begyűjtött tilók talpakon álló deszkás tilók egy vágó éllel.[26]

Tiloláskor összejöttek a szomszédok, rokonok segíteni egymásnak. Minden asszony vitte magával a tilolóját és sokszor éjfélig is tiloltak, hogy minél hamarabb elkészüljenek vele, amíg jó meleg van. A legények a lányos házaknál lopták tiloláskor a kendert és hosszú, kígyófejes ostort

[22] Sárközi Lajos ragadványneve
[23] SZOLNOKY 1972 a, 117.
[24] SZOLNOKY 1972 a, 123.
[25] SZOLNOKY 1972 a, 43.
[26] SZOLNOKY 1972 a, 56.

fontak belőle. Két gyerek kellett hozzá, hogy meg tudják forgatni a fejük felett. Akkorát durrant, mint egy puska. Ezzel ijesztgették a tilolókat.
Egyszerre egy markot tilolt mindenki. A megtilolt kendert összesodorták, és amikor 50 marok elkészült, akkor a keskenyebb végét, megcsomózták. A szélesebb felét körbekötötték. 50 marok kender volt egy kötés. Előfordult, hogy esős volt a nyár és nem száradt meg a kender. Ilyenkor a kemencén szárították.

„Simegi szilém[27] emlegette, hogy egy évben olyan esős volt az augusztus, hogy nem tudta megszárítani a kendert. Annak az árából akart a fiainak ruhát venni karácsonyra, ezért begyújtott a kemencébe és arra burogatta rá a kévéket, hogy megszáradjanak és benn a kamorába tilolt éjjel, hogy a szomszédok ne hallják, hogy mit csinál.”[28]

A rostok kifésülésére szegrózsás fésűket használtak.[29] Bátán, ezt gerebennek nevezték. Még meleg volt a kender, amikor elkezdték gerebenezni. A gerebenezést is mindig egy tapasztaltabb, idősebb asszony végezte. A dagasztószék lábra volt rákötve a gereben. Bal karjára tekerte fel a kendert, majd rácsapta a gerebenre, a jobb kezével segítette húzni. Egyfajta gerebent használtak, nem volt sűrűbb meg ritkább fogú. A gerebenezéssel a különböző hosszúságú és finomságú rostokat választották szét.

A kifésült szálakat négy csoportba osztályozták. Az először és a másodszor kifésült szálakból a mezőgazdasági munkákhoz használt durva vásznakat szőtték. A harmadik és negyedik kifésülés után kifésült szálakból a háztartásban használt finomabb vásznakat szőtték. A marok hegye felől és töve felül kifésült kender „*csúnya csöppű”-nek* nevezték. Amit ezután fésültek ki az volt a szép csöppű. A következő szál már egy kicsit hosszabb volt, ezt szösznek nevezték. A legjobb minőségű a szála kender volt. Az ebből font fonalat nyújtották fel a finomabb vásznak készítéséhez. Vetüléknek a szöszfonalat használták. „*Hamvasnak”,* ponyvának, zsáknak, szalmazsáknak a szép csöppűből font fonalat nyújtották fel. A csúnya csöppűből font fonal volt a ráhányója. A gerebenezés után a kenderrostból bábot csavartak és egy nagy szalmából kötött tobozban tárolták a fonásig.

A fonal előkészítése a szövéshez

[27] Sümegi Anna apai nagyszülő 1890-ben született 1979-ben halt meg, az első világháborúban elveszett a férje, egyedül nevelte a fiait.
[28] Adatközlő

[29] SZOLNOKY 1972 a, 197.

A fonalat kerekes rokkán fonták meg. Emlegették, hogy régen itt is volt pörgős rokka, de adatközlőm már nem látott ilyent használatban. *„Örzséböttű húshagyó keddig*[30]*fontak. Az volt a mondás, hogy amely asszony karácsonyra fele fonyóját meg nem fonyi, az ebül bánkódhat utána.”*[31] Esténként eljártak az asszonyok egymáshoz beszélgetni és vitték magukkal a rokkát, de otthon is fontak.

Az idősebb asszonyok fontak inkább, a középkorúak szőttek. A lányok is fontak, de az nem sok érő volt, mert inkább a legényekkel foglalkoztak. Mindenkinek volt két-három orsója is, hogy legyen egy „*darab”,* amikor „*áspálnak”.*

Az „*áspálással”* mérték meg és motringolták fel a fonalat. Kétféle „*áspát*” használtak. A kézi „*áspa”* egy 78 cm (1 rőf) hosszú rúd, amelynek mindkét végén arasznyi keresztfa van egymásra merőlegesen elhelyezve. Erre a keresztfára „*áspálták”* fel a fonalat. Az „*áspa”* hosszának négyszerese volt egy-egység.

A nagyobb mennyiségű szövéshez használt fonalat inkább kerekes „*áspával”* un. *„csöttenős áspával”* rendezték motringba. Ez az „*áspa”* egy lábra állított, egy tengelyen körbeforgó, hat fa kar, melyeknek a végén egy-egy keresztfa található. Erre tekerik fel a fonalat. A kerülete négy rőf. A tengelyhez egy hangjelzést adó jelzőszerkezet van illesztve, amely minden ötvenedik fordulatnál „*csötten”* egyet. Minden „*csöttenésnél”* bekötötték a fonalat. Két bekötés, száz szál számított egy „*pászmának”*. Hat bekötés, háromszáz szál tett ki egy „*darabot”. „Simegi szilém szünni nem tudott, mert rossz volt a szeme, de egy télen 90 darabot is megfont.”*[32] Egy motringba szálakenderből három pászmát, 300 szálat, „*csöppű”* fonálból másfél pászmát, 150 szálat számítottak.

A motringba kötött fonalat húshagyó kedd után lúgozták, amikor megindult a hóolvadás. Az utcán a folyókát eltöltötték, hogy megálljon a hólé. Abban lett a motringokról lerázva, leöblítve a lúgzáshoz használt hamu. Utána bent az udvarban, teknőben még tovább mosták. Azért, hogy puha és fehér legyen a fonál, megöntötték este forró vízzel, kitették éjszakára, a fagyra, hogy „*megtekerje”.*

A szövéshez elsősorban a saját maguk által előállított kender fonalat használták. Az ötvenes években a tilolt kendert Pécsen és Hirden be lehetett cserélni géppel font kender fonálra. A 10-es nagyon szép vékony volt, de rá kellett fizetni, úgyhogy még akkor is inkább megfonta mindenki magának. A fonal felvetése előtt a motringokat felgombolyították. A fonalat 6, 10, 12 szálával lehetett

[30] Erzsébet naptól a farsang utolsó napjáig.
[31] Adatközlő
[32] Adatközlő

vetni, ennyi gombolyagra volt szükség, mert úgy kellett, hogy 60 szálával jöjjön ki. A szövésnél 60 szálat számítottak alapegységnek.

A fonal felvetése

A fonal felvetése és a szövőszékre való felnyújtása is több ember együttes munkáját igényli. A fonal felvetését *„vetőrámán”* végezték. A *„vetőrámát”* a *„szín”* alatt vagy az istállóban állították fel. A *„vetőráma”* egy rúd körül forgó egymásra merőlegesen álló két keret, amelyet felül és vele átellenben alul egy-egy keresztfával rögzítettek. A rúd felsővége a gerendához erősített deszkalapra szögelt bőrdarabban forog. Az alsó része egy fahasáb kimélyített gödrében. A felső keresztfán, baloldalon egy, a jobb oldalon kettő fa pecek van. Az alsó keresztfán, jobb oldalon kettő fa pecek van. A felvetéshez annyi gombolyag fonalat készítenek elő ahány lyuk található a *„vetősúkon”.* A gombolyagokat kis tálakba rakták, hogy ne guruljanak szanaszét a földön. A fonalvégeket átfűzik a *„vetősúk”* lyukain és egy csomót kötnek rá. A felső keresztfa bal oldali fapeckére erősítik a fonalat és a *„vetőrámát”* forgatva a *„vetősúkot”* mindig függőlegesen tartva haladnak balról jobb felé a fonallal. A felső keresztfán, amikor a két jobboldali pecekhez érnek keresztet szednek a fonalból.

A *„vetőrámára”* rézsútosan lefelé haladva tekerik fel a fonalat. Ügyelnek rá, hogy a *„vetősúk”* meg ne forduljon, ne hogy *„csikó”* legyen a fonalban, mert ha a szálak keresztezik egymást, nem tudja a nyüst nyitni. Az alsó keresztfán lévő két peceknél visszafordulnak a fonallal és az ellentétes irányba forgatva a *„vetőrámát”* az előzőleg felvetett fonal fölött haladva, elindulnak felfelé. Annyiszor fordulnak, hogy egymás mellett 30 szál legyen. Ekkor egy szalagot fűznek a keresztjénél is és az alsó fordulónál is a fonalak közé. A felvetett fonal hosszúságát, az határozta meg, hogy a *„vetőrámán”* hányszor tekerték körül. A szőttes szélességét és a szövött anyag sűrűségét, pedig az, hogy hány szál került egymás mellé.

A fonal felnyújtásakor már pontosan tudni kellett, hogy 8-as, 10-es, 14-es stb. bordába, egyesbe vagy kettősbe akarják-e beszedni a fonalat.

A 8-as borda 8x30 bordafog közt, a 10-es 10x30 bordafog közt tartalmaz. Ennek megfelelően, ha ritkább vásznat akarnak szőni 8-as bordába, akkor 240 szál fonalat kell felnyújtani, és minden bordafogba egy szál kerül. A sűrűbb szövésű vászonhoz, ha 8-as bordába szövik, 480 szálat kell felnyújtani, és ekkor minden bordafogba két szál kerül. Amikor elkészültek a fonal felnyújtásával, akkor az alsó és a felső peckeknél is bekötötték a fonalat. Egy abroszt terítettek a földre és az alsó

pecekről leemelték a fonal végét és folyamatosan markonként, láncszerűen áthúzták egymáson a fonálkötegeket, úgynevezett *„perecbe”* szedték le nagyon ügyelve arra, hogy össze ne keveredjen.

A szövés

Szövőszék

A szövőszék ebben a faluban is az általánosan elterjedt formának megfelelő, négy lábon álló szerkezet.[33] Kezdetben az ügyesebb parasztemberek készítették el az asszonyok számára. A harmincas évektől asztalossal készítették. A szövőszék két kerete fa ékekkel, csapokkal van összeerősítve. Ha nem használják, akkor szétszedhető és ilyenkor a padláson tárolják.
A két hátsó láb felső részére erősített tartóban forog a szövőszék felső hengere, „*durung”*, amelyre a fonalat feltekerik. Középen található a nyüstök mozgatásához szükséges henger és a bordaláda. Ez előtt a szövött anyag kifeszítéséhez szükséges fa van. A két első láb felett van az ülő deszka, amelyre a szövő asszony ül. Az ülő deszka előtt mintegy térd magasságban található a másik henger, „*durung”*, amelyre majd a megszőtt anyagot tekerik fel. Mindkét „*durung”* jobb oldali végén egy-egy fából kifaragott fogaskerék található, amely a fonál és a megszőtt anyag továbbítását illetve a feszesen tartását szolgálja.

A fonal felnyújtása

A fonal felnyújtásakor a „*vetőráma”* alsó peckéről leemelt és bekötött fonal közé befűznek egy erős madzagot, valamint átdugnak közötte egy lécet, melynek mindkét végére szorosan rákötik a madzag két végét és a hátsó „*durungba”* fűzött lyukon áthúzva, a „*durunghoz”* erősítik. Ekkor a szövőszékre még sem a nyüstök, sem a bordaláda nincsenek felhelyezve. A felnyújtáshoz három ember szükséges. Egyikük a szövőszék hátsó lába mögött ül. Ő engedi markonként a fonalat. Jó feszesen tartja, nehogy egy-egy „*pászma”* lazábban legyen feltekerve. Vele szemben az ülő deszkán ül a másik asszony, aki a „*fogast”* tartja, amellyel a fonalat irányítja, hogy egyenletesen helyezkedjen el a „*durungon”*. A „*fogas”* egy szétnyitható szerkezet, amelynek a fogai közé 30 szálanként elosztják a fonalat ügyelve arra, hogy egymást ne keresztezzék a fonalcsomók. A harmadik személy forgatja a „*durungot”* és tekeri fel a fonalat. Amikor elkészülnek a felnyújtással, akkor elhelyezik a keresztpálcát

[33] BALASSA–ORTUTAY 1982, 294.

a fonál közé. A hátsó „*durungot”* felkötik a szövőszék felső keretére. Felhelyezik a nyüstöket is a hengerre.

A nyüst szerepe nagyon fontos a szövésnél. A nyüstök ellentétes irányú mozgása biztosítja, hogy a szálak között át lehessen bújtatni a fonalat. A nyüstöket nyüstkötőn, fonalból kötik. Két nyüstpálcára erősítik a fonal két végét, középen egy láncszemet kötnek. A szövéshez legalább két „*levél”* nyüst kell. A legegyszerűbb vászon szövésénél csak két nyüstöt használnak. A keresztpálcával elválasztott fonalak közül a felsőt az első nyüstbe az alsót a második nyüstbe fűzik be. Ebben az esetben egy levél nyüst fele annyi láncszemből áll, mint ahány szálat felnyújtottak. A ripsz minták és a szedett minták szövéséhez négy nyüstöt használnak. Ebben az esetben a szálak befűzésének a sorrendje lehet úgy, hogy első, harmadik, második, utolsó nyüstbe szedik be a szálakat vagy első, második, harmadik negyedik nyüstbe és ezt ismétlik.

A fonál beszedése

A fonal beszedését két asszony végzi. Egymással szemben ülnek, egyikük a szövőszék ülődeszkáján, a másik vele szemben a szövőszék keretei között. Ő adogatja a fonalat szálanként a keresztpálcán lévő sorrendben. A másik a nyüst láncszemeibe befűzi. A következő művelet a fonal beszedése a bordába. Ez úgy történik, hogy az egyik asszony a bordafogak között átszúrja egy késnek a hegyét, úgy hogy ne az éle legyen felfelé, erre helyezi rá a vele szemben ülő asszony a fonalat, és így húzza át a bordafogak között. Ha egyesbe lett felvetve a fonal, akkor egy borda fogba egy szál került, ha kettesbe jó vásznat akar valaki szőni, akkor egy bordafogba kettő szálat kell bevezetni.

A fonal nyüstbe és bordába szedése nagy figyelmet és gyakorlatot igényel, mert ha a fonal nem megfelelő sorrendben kerül befűzésre, nem adja ki a kívánt mintát. Ha keresztezi egymást, akkor nem nyílik szét szövésnél, és nem lehet közötte átbújtatni a „*vetélőt”*. A „*vetélő”* egy arasznyi csónak formájú, simára csiszolt fa, melynek a közepében el lehet helyezni a nádcsőre, vagy bodza csőre felcsévélt fonalat. A vetélő két vége között egy pálca van elhelyezve, erre húzzák rá a csövet, hogy forogni tudjon, amikor átdobják a fonal között a „*vetélőt”*. Amikor beszedték a fonalat a bordába, akkor a bordát elhelyezik a bordaládába és a fonalat egy lécre pászmánként rákötik. Ennek a lécnek a két végére erős madzagot kötnek, amelyet az alsó hengerhez erősítenek. A bordaláda a szövőszék felső keretén mozog. A benne elhelyezett bordának az a feladata, hogy a fonalat beverje a szálak közé. A nyüstök a hengeren ellentétes irányban mozognak egymással párhuzamosan. A nyüstök aljára

középen erős madzagot kötnek, melyet a *„nyomdikóhoz”* erősítenek. A *„nyomdikó”* egy lábbal mozgatható pedál, amely felváltva lenyomva mozgatja a nyüstöt, a nyüst emeli, illetve süllyeszti a fonalat.

A kenderfonalat lisztből és vízből főzött *„kenyővel”* kenték egy széles kefe segítségével szövés közben, hogy jobban csússzon a nyüstben és bordában.

A minták kialakítása

„A mi rokonságunkban Simon Panni néném, Simon Kata néném szütték az első csibeszömös abroszokat boltban vásárolt pamuk fonálból. A felnyújtója sodrott volt, a ráhányója sodratlan bélpamuk. Ilyen hímös abrosz egy-kettő volt csak egy-egy háznál. Paszitás abrosznak használták. Ezeket, a díszes abroszokat közösen szütték. A rokonságból 3-4 asszony összeállt és egymásnak segítettek a deszkát forgatni a hímek szövésénél. Leginkább azonban egyszerűbb, mindennapi használatra szánt vásznakat szüttek. Pamukbú szütték a sóti pöndőket. Szüttek fele szálast is, amelyiknek pamut volt a felnyújtója és fonál a ráhányója. A ruhájuk elé kötött színes abroszokat is boltban vásárolt pamutfonalból szütték. Ezeket a különböző színű csíkok vagy két fonal összesodrásával készített rozmaringos minták díszítették. A mindennapos használatra szánt asztalra való vászon abroszokba, törölközőkbe, kendőruhákba piros vagy kék színű, egymástól egyenlő távolságra elhelyezett csík mintákat szüttek. A lepedők szalmazsákok, lisztes és gabonás zsákok, egyes abroszok kenderfonálból készültek. A vásznak nagy része két nyüstbe lett szőve, de a zsáknak négy nyüstbe lett beszedve a fonal. A lisztes zsáknak egy bordafogba 3 szálat fűztünk, hogy jó sűrű legyen.”[34]

A hímes szőttesek többnyire egyszerű piros esetleg kék mintasorokkal díszítettek. Egyszerű motívumokkal, de egészen sajátosan elaprózott és tagolt szélekkel és fellazított belsővel. Különösen kedvelt volt a Kás (K betűs) minta és a csibeszemes. A nők hétköznapi utcai vagy piacra menő öltözetében, a kötény fölött, elengedhetetlen volt a *„hangyás”, „rozmaringos*” hímmel saját maguk által szövött színes abrosz. Esős időben vagy hidegben fejre, vállra borítva hordták az abroszokat még ünnepnapon is. A ház körül ruháik kímélésére egyszerűbb formáit - egyes abroszt - is viselték az asszonyok.[35]

A bátai parasztasszonyok sok háztartási- és lakástextilt, lepedővásznat és rongypokrócot is megszőttek. Kender fonál közé csíkokra vágott rongyot vetettek be. A díszítményt a különböző színű

[34] Aatközlő
[35] ANDRÁSFALVY, 1990. 100-101.

csíkok adták. Nem csak saját használatra szőttek, hanem a környező falvak, városok: Véménd, Somberek, Nagydorog, Szekszárd, Bátaszék, Mohács piacaira, vásáraira lovas kocsival vitték az eladásra szánt vásznakat, lepedőket, szalmazsákokat, rongypokrócokat.

„Az újabb tulipános, csipkerózsás szedett hímek mintáit Nani néni hozta Sásdról. Tőle tanulták el a parasztasszonyok az 1920-as évek vége felé. A Decsi Háziipari Szövetkezet is szervezett a faluban szövőtanfolyamot, az 1960-as években.[36] 10-12 asszony is jár oda, aki ott tanúta meg a szedett mintákat.”[37]

Összegzés

A dolgozat témája egy kézműves mesterség a szövés bemutatása. A szövéshez szervesen hozzákapcsolódik a fonal előállítása is, ezért erről is fontosnak tartottam írni. Egy paraszt család és szűkebb rokonsága körében azt az időszakot vizsgáltam, amikor a takácsok tevékenységének megszűnését követően a parasztasszonyok megtanulták a szövés mesterségét, és hagyományos keretek között gyakorolták mindaddig, amíg a saját földjükön a fonáshoz szükséges rostanyagot megtermelhették, és a megszőtt anyagot háztartásukban és a parasztgazdaságban felhasználták, illetve egy részét értékesítették. Adatközlőm dédnagyanyja még nem tudott szőni, nem is tanulta meg. Nagyanyja már tanult szőni, de saját szövőszéke nem volt, hanem a rokonokkal közösen felnyújtott fonalban szőtt a saját részére is, azonban leánya – adatközlőm édesanyja - számára már asztalossal készíttetett szövőszéket, amelyet folyamatosan használtak is.

Szőni sok asszony tudott, azonban a szövés mesterségét - a fonal elkészítését, a felvetését, felnyújtását, beszedését teljes folyamatában - már kevesebben sajátították el. Egy-egy rokonságon belül egy-két ügyesebb asszony volt, aki ismerte a szövés mesterségbeli fogásait és a többieknek is segített a „szövőt feltenni”, irányította a munkákat és segített kijavítani az elszakadt szálakat, nyüstlábakat. A takács céhek megszűnését követően a gazdaság változatlan formában való működése továbbra is igényelte a kendervászon anyagok előállítását.

A termelőszövetkezetek megalakulását követően azonban az átalakult gazdálkodási formában a kender saját célra való termesztése már teljesen háttérbe szorult. A szőttes anyagok iránti igény is megváltozott. Egyre kevesebb szerepet kapott az öltözködésben és a lakástextilek között. A háztáji gazdaságban sem volt már szükség a kenderfonalból házilag szőtt vászon anyagokra. A

[36] Vö. FLÓRIÁN 1990, 231-241.
[37] Adatközlő

mindennapos használatra szánt szövött anyagok készítése megszűnt, felváltotta a lakásdíszítő szőttes készítés a decsi és bajai háziipari szövetkezetek részére, ez azonban már egy másik dolgozat témája lehetne.

IRODALOMJEGYZÉK

ANDRÁSFALVY 1967 ANDRÁSFALVY Bertalan, *A Sárköz népi műveltsége. Bevezető.* In: A Sárköz népművészete. Szerk. Andrásfalvy Bertalan–Vadóc Kálmán. Szekszárd 1967, 3-9.

ANDRÁSFALVY 1990 ANDRÁSFALVY Bertalan, *Magyar népismeret (néprajz történészeknek).* Bp. 1990.

BALASSA–ORTUTAY 1982 BALASSA Iván–ORTUTAY Gyula, *Magyar néprajz*. Bp. 1982.

BALÁZS KOVÁCS–DELI 1999 BALÁZS KOVÁCS Sándor–DELI Erzsébet, *Kézművesek, népi iparművészek Tolna megyében*. Szekszárd 1999.

KÁPOLNÁS 1993 KÁPOLNÁS Mária (szerk.), *Báta évszázadai. Emlékkönyv a bátai apátság alapításának 900 éves évfordulójára*. Báta 1993.

Currens 1785-1790 *Currens 1785-1790.* Báta

CSERNA–KACZIÁN 1986 CSERNA Anna–KACZIÁN János, *Egyed Antal összeírás és korrajz Tolna vármegyéről.* Szekszárd 1986, 46.

K. CSILLÉRY 1974 K. CSILLÉRY Klára, *A magyar népművészet városi és mezővárosi gyökerei*. In: Paraszti társadalom és műveltség a 18-19. században. Faluk, Mezővárosok, Tanyák. Szerk. Hofer Tamás–Kisbán Eszter–Kaposvári Gyula. Bp. 1974.

FLÓRIÁN 1990 FLÓRIÁN Mária, *A „sárközi szőttes” története.* Ethnographia 101 (1990) 2. sz. 194-256.

GÖNYEI 1936 GÖNYEI Sándor, *A kendermunka népi szerszámai Magyarországon*. Néprajzi Értesítő 28 (1936) 1-13.

KOVÁCH 1907 KOVÁCH Aladár, *A tolna megyei Sárköz népviselete*. Néprajzi Értesítő 8 (1907) 71-94.

SZOLNOKY 1972 a SZOLNOKY Lajos, *Alakuló munkaeszközök. A magyar népi kenderrost megmunkálás*. Bp. 1972.

SZOLNOKY 1972 b SZOLNOKY Lajos, *Falusi takácscéhek Magyarországon.* Ethnographia 83 (1972) 250-265.

ADATKÖZLŐ

Jánosi Jánosné Bocz Erzsébet (1932-2015)

Interjúkészítés ideje: 2010.

Fotókat készítette: Balogh Imréné, 2010

SZÓMAGYARÁZAT

Ángy – vér szerinti férfi rokon felesége

Bélpamuk – sodratlan pamut

Bodor – fodor

Burogatta – borította

Cőgérőve – a madarak elijesztésére szolgáló lobogók kitűzése

Csötten –csattan

Durung–henger

Gyócs – gyárilag előállított vékony, fehér pamutvászon más néven sifon

Hangyás – szőttes minta, rövidebb és hosszabb mintaelemek váltják egymást ritmikusan

Hétköznapló – hétköznap viselt

Hímös – mintás

Kamora – kamra

Kendőruha – négyszögletes kenyeres ruha

Kötés – az alsószoknya aljába varrt tűzött csipke, másik értelme: megtilolt kenderből 50 marok számított egy kötésnek

Lam – a kender levélzete

Lugozás – áztatás hamuból készült lúgban

Mestörke – fehér kézi vászonhímzés a férfiingek elején

Nyomdikó–lábbal mozgatható pedál

Nyüvés – kihúzás

Összefűlik – összemelegszik

Pamuk – pamut

Pöndő – kender- vagy lenvászonból készített alsószoknya

Pöszme – rövid

Rozmaringos – a háziszőttesekbe a fonal összesodrásával készített hím

Sifony – gyárilag előállított vékony, fehér pamutvászon

Sóti – vékony lenvászon

Szávonya – vászonhímzésen alkalmazott szálhúzásos fehérhímzés

Szél – anyagszélesség a szövőszék méretétől függ

Szile – nagymama, dédnagyanya

Szín alatt – kocsiszín alatt

Vetősúk –nyeles deszkalap 6 vagy 8 lyukkal, melyen átfűzve vezetik a fonalat a vetőrámán.